

Hasan Peker

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy of Religion
Adıyaman/Turkey
hasanpeker02@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1757-1446

Makale Bilgileri

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi: 31.10.2021

Kabul Tarihi: 08.12.2021

Yayın Tarihi: 15.12.2021

Yayın Sezonu: Aralık/December 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Tanımlama Sorunsalı Bakımından Deizm Kavramına Kritik Bir Bakış

Öz

Mantık ilminde, "tanımlanamazlar" olarak ifade edilenleri paranteze olarak her şeyin, bu arada her kavramın bir tanımının söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür. Tanımın, gözetilmesi gereken kuralları vardır ve tanımlamada bulunan kimsenin bunlara riayet etmesi elzemdir. Aksi takdirde, eksik yahut yanlış tanımlamalardan dolayı, kavramlar ya belirsiz ve anlaşılmaz olur ya da yanlış anlatımlara ve yanlış anlamalara yol açar. Bu sebeple tanımlama kaynaklı bir sorun hem kişinin kendisini hem de muhatabını alakadar eder. İşte biz bu çalışmamızda deizm kavramını, sorun arz eden tanımlamalar üzerinden bahse konu ediyoruz. İlgili yazıların, sözlü sunumların ve gündelik hayatta gözlemlediğimiz kullanımların fazlasıyla bulunduğu verilerden yeterli gördüğümüz kadarını dikkate alarak ve gerekli gördüğümüz kadarını dikkatlere sunarak, kısmen betimleyici ve çoklukla eleştirel bir bakış açısıyla meseleyi irdelemeyi ve önemiyetini ortaya koymayı amaçlamış bulunuyoruz. Varmış olduğumuz netice, spesifik olarak bahse konu etmiş olduğumuz deizm kavramının, ciddiye alınması gereken boyutta sorunlu kullanımlara konu olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kavram, Tanım, Sorunsal, Deizm

A Critical Outlook On The Concept Of Deism In Terms Of The Problematic Of Definition

Abstract

In the science of logic, it is possible to say that there is a definition of everything, meanwhile every concept, by keeping out what is expressed as "undefinable". The definition has rules that must be followed and it is essential that the person making the definition abide by them.

Otherwise, due to uncertain or incorrect definitions, concepts will either be vague and incomprehensible or lead to misunderstandings and misrepresentations. For this reason, an identification-related problem concerns both the person himself and the addressee. In this study, we talk about the concept of deism through identifications that pose problems. Related articles, oral presentations, and the uses we observe in daily life provide a wealth of data on the subject. We will consider as much of these data as we deem sufficient and bring to attention as much as we deem necessary. As a method, we have aimed to examine the issue with a partially descriptive and mostly critical point of view and to reveal its importance. The conclusion we have reached is that the concept of deism, which we have specifically mentioned, is the subject of problematic uses that need to be taken seriously.

Keywords: Philosophy of Religion, Concept, Definition, Problematic, Deism

Giriş

Deizm olgusunu, kavramsal bazda ve tanım(lama) sorunsalı açısından konu edinmiş olduğumuzdan, daha çok mantık ilmini çağrıştırsa da araştırmamızın, genel olarak felsefenin, spesifik olarak din dili bağlamı ve metafizik alanla ilintisi sebebiyle din felsefesinin problem alanına girdiğini vurgulayarak girizgaha başlamış olalım. Güdülen amaç, konunun sınırı ve gözetilen yönteme dair açıklamaların da içerildiği bu girizgâhta, öne çıkan kavramları, ilgili birtakım açıklamaları ele alıp kritik edecek ve gerekli değerlendirmelerde bulunacağız.

Tanım ve Kavram: Şüphesiz bir şeyin ne olduğunu apaçık bir biçimde ortaya koyacak olan o şeyin tanımıdır. Hem bir şeyin mahiyetine dair doğru/gerçek bilgiye ulaşmaya imkân oluşturmak hem kendimizi ifade edebilmek ve muhatabımızı anlamak noktasında olası güçlükleri bertaraf etmek için günlük dilde kullanımda olan kelimelerin karmaşıklığından doğan çok anlamlılığa, kapalılığa ve aldattıcılığa meydan vermeyecek bir biçimde, kelimelerin kendisi ile belli bir fikrin temsil edilmesi¹ elzemdir. Bu bize “tanım” konusunun önemini işaret eder. Aslında ‘tanım’ ile korelatı bulunan ve bizi kuramsal bilgiye götüren düşünsel edimin bir adımı, tabii ki ilk adımı olarak “kavram”ı görürüz. Bir “objenin tanımının bir kelime ile ifadesi[ne kavram,]”² “kavramın karakteristik işlemi tayin eden zihin işlemlerine [de tanım diyoruz.]”³ Şu bir gerçektir ki “hiçbir kavram kendi başına tanım olmaz.”⁴ Lakin kavramların tanımı olur. Mantık ilminin, her şeyin tanımının yapıla-

¹ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Divan Kitap, 2011), 16; Abdülkuddüs Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi* (Aristoteles, İbn Sînâ ve Port-Royal Mantıkçıları ile sınırlandırılmış olarak) (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 11; A. Kadir Çüçen, *Klâsik Mantık* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2016), 230, 257-259; İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 29-30.

² Öner, *Klasik Mantık*, 31.

³ Öner, *Klasik Mantık*, 53; Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 18.

⁴ Çüçen, *Klâsik Mantık*, 90;

mayacağını ifade eden “tanımlanamazlar” bahsinde işaret edilen kavramları dışarıda tutmak kaydıyla⁵ diyebiliriz ki: “her kavramın bir tanımı, her tanımın da bir kavramı vardır, ne kavram tanımsız ne de tanım kavramsız olabilir; [her ikisi de] varlıklarını birbirine borçludurlar.”⁶ Bizi kuramsal bilgiye götüren düşünsel edimin diğer bir adımı olarak, tanımın kendisine hareket noktasını oluşturduğu,⁷ diğer bir deyişle yargı ifadeleriyle vücut bulan “çıkarmı”ı görürüz.⁸ Gerek doğru tanım gerekse doğru çıkarım, doğru bilgiye ulaşmanın imkânları konumundadır.⁹ Çalışmamızın genel başlığında, her ne kadar deizm özelinde “tanım(lama)” sorunsalı öne çıkarılmış ise de söz konusu olguya dair çoklukla yapıldığı gözlenen ve sorunun bir başka yansımaları temsil eden ‘analojiler’ de bir çeşidini teşkil ettiği “çıkarmı” dikkatimize sunar. Bu sebeple yeri geldiğinde, meselenin bu boyutuna dair açıklamalarda bulunacak olsak bile, deizme dair tanım(lama) eksenli yaklaşımların ve kapı araladığı sorunların esas meselemizi ve çalışmamızın sınırını teşkil edeceğinin altını çizmekte yarar vardır.

Esas konumuz olan, araştırma, inceleme ve kritik ederek değerlendirmeye eksen teşkil eden deizm kavramını ele almayı sonraya bırakarak, konu başlığında yer vermiş olduğumuz diğer bazı kavramlara dair kimi açıklamaları not düşmeyi gerekli görüyoruz. Yukarıdaki açıklamaların bir tamamlayıcısı olacağı cihetiyle de “tanım” ile devam etmenin uygun olacağı kanısındayız. Arap dilbilim çalışmalarında mantık ilminin kullandığı yöntem ve kavramların hâkim olduğu dönemin öncüsü konumunda görülen ve mantık ilminin gereği olarak yorumlanabilecek titizliği, tanım konusundaki hassasiyetinde de gözlenen İbn Uşûr (ö.669),¹⁰ kendisinden önceki nahiv kitaplarında aksinin yapılmış olmasına yönelik eleştiride bulunarak¹¹ “kelamın kısımlarını tanımlamaya geçmeden önce kelamın kendisini tanımlamak gerektiğine”¹² işaret eder. Mantıken gerekli olan bu usulü gözeterek, diyoruz ki: Madem ki ihtiva ettikleri sorunlar bağlamıyla deizm kavramını, tanım(lanması) üzerinden bahse konu ediyoruz, o halde bunun kaçınılmaz bir gereği olarak, evvela tanımın kendisini tanımlamaya ve olmazsa olmazını görmeye çalışmak yerinde bir adım olacaktır. O halde, nedir tanım ve olmazsa olmazı nelerdir?

⁵ Öner, *Klasik Mantık*, 58; Çüçen, *Klâsik Mantık*, 94-95; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 149-150.

⁶ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 101.

⁷ Bingöl, *Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi*, 13, 61.

⁸ Öner, *Klasik Mantık*, 15, 120; Çüçen, *Klâsik Mantık*, 20, 35-36, 69-70, 258.

⁹ Çüçen, *Klâsik Mantık*, 258; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 24.

¹⁰ Mehmet Şirin Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve Er-Rummânî’nin “El-Hudud” Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Dergisi*, 5/2, 56.

¹¹ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 56-57.

¹² İşbilî, Ebi’l-Hasan Ali b. Mümin b. Muhammed b. Ali b. Uşûrî el-, *Şerhu Cumeli’z-Zeccaci* (Beirut/Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998/1419), 1/15, 19.

Daha çok felsefeye ve özellikle mantık ilmine konu teşkil eden “tanım” üzerinde dikkatlice durulduğunda, itina gerektiren çok özel bir konu olarak birtakım kaidelerinin bulunduğu¹³ ve bunların ihlali durumunda tanım eksenli hataların vaki olduğu, gerekli titizliğin gösterilmemiş olmasının hataların en başında gelen sebebi olduğu görülür.¹⁴

Yukarıda kuramsal bilgiye götüren düşünsel edimin adımları¹⁵ olarak işaret etmiş olduğumuz kavram ve çıkarımın her ikisiyle de ilgili bulunan, ikisini birlikte içeren,¹⁶ böylece bilginin elde edilmesinde oldukça önemli olan¹⁷ tanım, en genel anlamıyla “bir şeyin ne olduğunu açıklama[ya]”¹⁸ yönelik “özün araştırılması,”¹⁹ yukarıda da ifade edildiği üzere “Bir kavramın karakteristik işlemi tayin eden zihin işlemleridir.” Demek oluyor ki tanım, bir nesnenin ne olduğunu ifade ettiği gibi bir adın ya da kavramın ne ifade ettiğini de açıklar.²⁰ Ancak tanımın, ilgili bulunduğu nesne, olgu ya da kavramın ne olduğunu, diğer bir deyişle mahiyetini eksiksiz ve olduğu gibi vermesi, ilgili şartlarına tam teşekküllü riayetle mümkündür ki bu, yapılan tanımın, usulcüler, kelamcılar ve dilcilerin önemle ve özellikle altını çizdikleri²¹ “efrâdını câmi ağyârını mâni”²² olmasını ifade eder. “Yani tanımı yapılanın bütün fertleri, tanımın içine girmeli, o sınıfa dahil olmayanlar dışarıda bırakılmalıdır.”²³ Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, “tanımdan olmayanın tanımın içine dâhil olmasını ve tanıma dâhil olanın da dışarıda kalmasını önleyecek bir şekilde olması.”²⁴ Bu, tanımı gerçek tanım yapan, olmazsa olmaz bir kuraldır.²⁵

“Genellikle klasik mantıkçılar tanımı ikiye ayırırlar. Batı mantıkçılarının “definition” ve “descriptin”, İslâm mantıkçılarının “had” ve “resm” diye adlandırdıkları tanımlardan birincisi öze, ikincisi ilintiye aittir. Öze ait olan daha doğru bir tanımdır.”²⁶ Zira “had, bir şeydeki iki durumu tanımlar, birincisi, o şeyin cevhe-

¹³ Öner, *Klasik Mantık*, 57-58; Çüçen, *Klâsik Mantık*, 93-94; Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 61-67; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 142-147.

¹⁴ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 61-67; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 142-147.

¹⁵ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 14.

¹⁶ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 14, 17.

¹⁷ Çüçen, *Klâsik Mantık*, 90; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 130.

¹⁸ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 130.

¹⁹ Öner, *Klasik Mantık*, 53.

²⁰ Öner, *Klasik Mantık*, 54; Çüçen, *Klâsik Mantık*, 90.

²¹ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 55.

²² Öner, *Klasik Mantık*, 57.

²³ Öner, *Klasik Mantık*, 57; Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 53-54.

²⁴ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 55, 57.

²⁵ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 62.

²⁶ Öner, *Klasik Mantık*, 53.

rini/zatını tanımlar, ikincisi ise, onunla, kendisi dışındaki şeylerden ayırımı tanımlar.”²⁷ Yani “kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayırır.”²⁸ “İlintiye ait olan [tanım] ise, bir şey hakkında, onun (...) nitelikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler verir.”²⁹ O halde asıl tanım, “bir kavramın ya da bir nesnenin sınırlandırılması, belirlenmesi; kavramın içeriğini kuran belirtilerin gösterilmesi; bir kavramın ya da sözcüğün anlamının belirtilmesi,”³⁰ kısacası “bir şeyin ne olduğunu açıklayan söz”, diğer bir deyişle “bu nedir? sorusuna verilen cevap olmaktadır.”³¹ Tanım konusunda, daha fazla teknik detaylara girmeyi gerektirmeyecek yeterlilikte vermiş olduğumuzu düşündüğümüz bu açıklamalara ilaveten şuna da dikkat çekmek, meiramımızın ifadesi noktasında tamamlayıcı olacaktır: “Tanım yapmaya çalışırken insanı yanılgıya düşüren birçok etken olduğu için her şeyin doğru bir tanımını yapmak oldukça zordur.”³² Çünkü tanımda yanlışla düşülen yerler çok fazladır.³³ Deizm kavramı konusunda paylaşacağımız açıklamalar, bunun teyidi olacaktır. Konu başlığında yer vermiş olduğumuz diğer bir ifade olan sorunsala gelince.

Sorunsal (problematik): “Daha özel anlamları”³⁴ olsa da “probleme yönelen,”³⁵ problemi öne çıkaran, ya da “problemlili, sorunlu”³⁶ anlamıyla “problematik” olarak da ifade edildiğini³⁷ ve “doğru olma ihtimali bulunmakla birlikte, şüphe uyandıran, kesin olmayan”³⁸ açıklamasıyla verildiğini gözlemlediğimiz sorunsal kelimesi, tanım(lama) ile ilişkilendirildiğinde ya da tanım(lama) sorunsallıkla ilişkilendirildiğinde, bütünüyle doğru, genel geçer, kuşatıcı ve apaçık olmayan, dolayısıyla *problemlili olan tanımlamayı ve tanımı ifade edecektir*. “Bir ifadenin eğer kastettiği bir şey varsa onun bir anlamı vardır”³⁹ diyen R. B. Braithwate (öl. 1990), L. Wittgenstein (öl. 1951)’in ikinci dönem anlayışını işaret ederek “bir ifadenin anlam[nın], onu kullanan kişinin kullanım tarzıyla belirlenir”⁴⁰ olduğuna dikkat çeker. Bu tespit, ele alıp

²⁷ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 54.

²⁸ Öner, *Klasik Mantık*, 53.

²⁹ Öner, *Klasik Mantık*, 53.

³⁰ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 54.

³¹ Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve ...”, 54.

³² Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 147.

³³ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 142-147; Bingöl, *Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi*, 61-67.

³⁴ Ahmet Cevizci, “problematik”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013), 1300-1301.

³⁵ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2010), 9.

³⁶ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988), “problematik”, 2/1200.

³⁷ Eren vd., *Türkçe Sözlük*, “sorunsal”, 2/1328.

³⁸ Eren vd., *Türkçe Sözlük*, “sorunsal”, 2/1328.

³⁹ Ali Yıldırım, *Din Dilinin Ahlâkî Yorumu* (Ankara: Elis Yayınları, 2015), 88.

⁴⁰ Yıldırım, *Din Dilinin Ahlâkî Yorumu*, 88.

açıklamayı sonraya ertelediğimiz “deizm” kavramı için de şüphesiz geçerlidir. Tanım(lar)ın ya da kavram(lar)ın, kişisel kullanım tarzı sebebiyle “her kullanıcı için kişisel amaçlara atfı”⁴¹ probleme yol açacağından ya da yalnız bir açıdan bakılması⁴² durumunda, kastedilen anlam(lar) kimi yönleriyle karanlıkta ve müphem kalacağından, buna fırsat vermeyecek ve herkes tarafından açık ve net olarak anlaşılmasını sağlayacak şekilde kullanılabilir olması⁴³ oldukça önem arz eder. Çünkü “esas mesele kelimeler üzerinde anlaşmaktır.”⁴⁴ Bu sebeple kuşkusuz aynı şey olmasalar da “anlam” ve “mümkün kullanım alanı”nın birbiriyle sınımsız bağlantılı olduğunun⁴⁵ ayrılmasında olmak icap eder. Böylece dinî, felsefî hatta bilimsel yönelime konu olan, muhtelif nedenleri olası olsa da daha çok şahsi (sübjektif) eğilim ve kullanımdan dolayı, en başından beri ya da sonradan yitirerek “saydamlıktan yoksun”⁴⁶ olan kavramları, bir çeşit “ışığa tut[mak]”⁴⁷ suretiyle “bulanıklıkları [gidermek,]”⁴⁸ örtük anlamı apaçık etmek⁴⁹ gerekir. Bu, güç olsa da mümkündür. Biz sorunsalı, diğer bir ifadeyle problematiği “problem çözücü düşünce”⁵⁰ anlamındaki iddialı manasıyla değil, öne çıkarıp dikkat çekmek amacıyla “probleme yönelen” anlamında kullanmayı yeğlediğimizden, ilgili kavramları da bu yönelimle ele alıyor olacağımızı ifade etmek isteriz.

Şu bir gerçektir ki “kavram salt bir tanımın ifade ettiği soyut bir kelimedenden ibaret değildir. O aynı zamanda bir tarih, bir olay, bir fikir, bir hikâye, bir tecrübedir; bir idrak yani bir kavrayıştır.”⁵¹ Bu anlayış doğrultusunda, deizm kavramını ele alıp irdeleyebilir, serdedilmiş ilgili kimi fikirleri kritik edebiliriz.

I. Deizm Kavramının Anlamca İçerimi ve Tanımlama Sorunsalı

Deizm, terim olarak Latince'de "Tanrı" anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe'de yine "Tanrı" anlamındaki theos kelimesinin kaynaklık ettiği teizm terimiyle aynı kök anlamına sahiptir.⁵² Teizm, genel anlamıyla: “Tanrı ya

⁴¹ Yıldırım, *Din Dilinin Ahlâkî Yorumu*, 88.

⁴² Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 91.

⁴³ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 93.

⁴⁴ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991), 43.

⁴⁵ Alasdair MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi - Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla-*, çev. Hakkı Hünler- Solmaz Zelyut Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001), 294.

⁴⁶ MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi*, 295.

⁴⁷ MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi*, 284.

⁴⁸ MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi*, 290.

⁴⁹ Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, 12.

⁵⁰ Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 15.

⁵¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 101.

⁵² Hüsameddin Erdem, “Deizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (19.05.2018); Cevizci, “Deizm”, 406.

da tanrıların varlığına inanma[ylı,]”⁵³ daha özel anlamıyla âlemi ve “âlemdeki her şeyin yaratıcısı olan bir Tanrı’ya inanma[ylı,]”⁵⁴ ifade eder. Deizm ise “dünyayı yapan fakat insanın yaşamına etkisi[/dahli] olmayan bir Tanrı’ya inanma[ylı,]”⁵⁵ bir başka yaklaşımla “vahyi referans kılmaksızın, sadece akla dayanarak Tanrı’nın varlığına inanma[ylı]”⁵⁶ ifade eder. Geline bu noktada, “Tanrı ya da Allah dediği[nde] inanmış bir mü'min ile deist bir kişi[nin bütünüyle] aynı gerçeklikten bahsetmiyor olduğunu,”⁵⁷ Her iki Tanrı tasavvuru arasında “içlem ve kaplam açısından büyük farkların bulunduğunu söylemeliyiz.”⁵⁸ Hatta umumi anlamıyla alındığında, teistik Tanrı tasavvurları arasında bile farklar söz konusudur. Önce yineleyecek olursak: Teizm, Tanrı’ya ve dine bir bütün olarak inananların zihniyetini, deizm ise Tanrı’ya inanıp da dine inanmayanların zihniyetini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁹ Deizm, bir “felsefe”⁶⁰ olduğu kadar, bir “inanç,”⁶¹ kimi kutsalları olan,⁶² içinde ‘iman’ın da yer aldığı⁶³ kendine özgü bir tür “dini inanç” da olduğundan, “yarı-dinî, yarı-felsefi bir hareketi”⁶⁴ ifade eder. “Neredeyse bütün felsefe tanımları[nın] tartışmalı [olması],”⁶⁵ hakeza bütün içerikleriyle üzerinde uzlaşılın, genel geçer bir “din” tanımından söz etmenin güçlük arz ediyor olması⁶⁶ göz önünde bulundurulduğunda, her iki alanla ilintili olan deizmin, bir çatı kavram olarak neye karşılık geldiğinin ve kimleri ifade etmekte olduğunun tespit ve tayininde teorik olarak soruna yol açacağı

⁵³ Chris Fox et al., *Longman Dictionary of Contemporary English*. New Delhi: Longman Publication, New Edition, 2004, “theism”, 1717; Duncan Black et al., *Collins Compact English in Colour Dictionary*. New Delhi: Collins Publication, Eight Edition, 2009, “theism”, 1076.

⁵⁴ Black et al., “theism”, 1076.

⁵⁵ Fox et al., “deism”, 413.

⁵⁶ Black et al., “deism”, 259.

⁵⁷ Namık Kemal Okumuş, “Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 175.

⁵⁸ Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 175.

⁵⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlâktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm* (Teofilozofik Bir Tahlil) (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2016), 13; Emre Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 217.

⁶⁰ İsmail Fenni Ertuğrul, “Deizm”, *Lûgatçe-i Felsefe [Felsefe Terimleri Sözlüğü]*, ed. Recep Alpyağıl (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 115; Süleyman Hayri Bolay, “Deizm”, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 49.

⁶¹ Cevizci, “Deizm”, 407.

⁶² Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 10.

⁶³ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 28.

⁶⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 142.

⁶⁵ Cevizci, “Felsefe”, 641.

⁶⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 215; Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011), 227; Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, çev. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 252; Şinasi Gündüz, “Giriş”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 18-19.

muhakkaktır. Nitekim pratikte karşılaşılan durumların, bu noktada genel bir uzlaşının olmadığını teyit etmekte olduğu da göz ardı edilemez bir hakikattir ve bu hakikati, deizme dair kaleme alınmış olan yazılardan ve yine deizme yönelik yapılan sözlü sunumlardan, bahse konu olması durumunda, günlük hayattaki kullanımlardan ikna edici yeterlilikte örnek verilerden çıkarsamak mümkündür. Çalışmamızda amaçladığımız da buna dikkat çekmektir.

Batı dünyasında, empirik temelli doğa bilimlerinin ve bilimsel keşiflerin katkı verdiği yeni bir bakış açısıyla Hıristiyanlık özelinde dinin kurumsal ve doktriner boyutlarının sorgulanmaya başlandığı bir süreç yaşanmıştır. Eleştirel bakış açısıyla din alanına yönelmenin bir sonucu olarak varlık sahasına çıkmış ve sözü edilen sürecin tezahürlerinin bir örneği olarak görebileceğimiz deizmi⁶⁷ temsil eden düşünürlerin bu süreçte, bilime olan yaklaşımları, dine olan yaklaşımlarını ciddi oranda etkilemiş, hatta biçimlendirmiştir. Deistik görüşü benimseyen bu düşünürler, başlangıçta, ateizmden ve özellikle muhalefet edip, amansızca eleştiri yönelttikleri teizmden konularının farklılığını ortaya koymak için bu terimi kullanmayı bilinçli olarak kendileri tercih etmişlerdir.⁶⁸ Ancak bu terim, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, ait olduğu Hıristiyan dünyasında,⁶⁹ “kendi iç krizleri”⁷⁰ sonucu olarak “başlayan felsefi ve teolojik tartışmalarla birlikte geleneksel inançlardan sapan düşünürler için başkalarınca da kullanılmaya başlanmıştır.”⁷¹ Gerek Thomas Paine (öl. 1809)⁷² ve Thomas Morgan (öl. 1743)’in⁷³ yaptığı gibi kişinin kendine yönelik tanımlamadaki tercihi,⁷⁴ gerekse “deist kavramını ilk defa telaffuz eden”⁷⁵ Pierre Viret (öl. 1571)’in yaptığı gibi başkasına yakıştırma yoluyla olsun,⁷⁶ mesela “hür düşünür”⁷⁷ olmak gibi ‘deist’ tanımında ve adeta kutsayarak akli ön plana çıkararak⁷⁸ bir “dini

⁶⁷ Cevizci, “Deizm”, 406; Erdem, “Deizm”; Mahsum AYTEPE, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3/1, (Bahar 2017), 115.

⁶⁸ Cevizci, “Deizm”, 406; Erdem, “Deizm”.

⁶⁹ İbrahim Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 45-63; Recep Ardoğan, “Deizm”, *-Buhrandan Burhana-Günümüz Kelam Problemleri*, ed. Recep Ardoğan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 2017), 8; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 229.

⁷⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 11, 63.

⁷¹ Erdem, “Deizm”.

⁷² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 211.

⁷³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 268.

⁷⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 211.

⁷⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 195.

⁷⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 195.

⁷⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 211.

⁷⁸ Öztürk, Tanrı, Akıl ve ..., 10; Hamdi Gündoğar, “Deizm; Aklin Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 32; Meryem

eleştiri hareketi”⁷⁹ olmak gibi ‘deizm’ tanımında, kimi açılardan bir uzlaşmadan söz edilebilir, ancak bütünüyle ve hep aynı şeyi ifade etmiyor olması sorun teşkil etmektedir.

II. Deizm Bağlı Tanımlama Sorunsalının Tespiti ve Teyidi

Deizmin mahiyetine dair problemi ‘dile getiren’, deizm ile hep aynı şeyin ifade edilmediğini ‘tespit etme’ imkânı veren ve bu tespiti ‘teyit eden’ ya da buna gösterge teşkil eden örnek alıntı ve açıklamalara üçlü bir tasnifle yer vererek meseleyi dikkatlere sunabiliriz.

1. Deizm ve deist kavramlarının tanımlarındaki sorunsallığı dile getiren beyanlar:

Deizm konulu çalışmalardan gerek deizme gerekse deiste yönelik tanımlamadaki sorunsallığa dikkat çeken açıklamalardan bir kesit:

- Deizmin gerçekte ne olduğu “ile ilgili net bir tarif yapmak çok mümkün değildir. Yapılacak tarifler, deizme bakış açısına göre değişiklik gösterecektir.”⁸⁰
- “Herkesin üzerinde ittifak ettiği bir “deizm” tanımı yapmak mümkün değildir.”⁸¹
- “Deist tanımının ve kapsamının geniş olması [deizmi] belirlemede bir zorluk olarak durmaktadır.”⁸² Bu noktada, ülkemizdeki ilgili tartışmalara göndermede bulunan bir başka yazar şunu söyler: “Deizmin sınırlarını belirleyebilmek ve bu sınırlardan hangisi veya hangilerini kabul edenlerin deist olarak tanımlanması gerektiğini tespit edebilmek de mümkün görünmemektedir. Sınırlar daraltıldığında, tarihî ve teorik anlamı içerisinde ülkemizde deist olarak adlandırılacak bir insana rastlamak mümkün olmadığı gibi, sınır geniş tutulduğunda mutezile’den tutun aklını kullanan her insanı deizme nispet etme gibi bir risk bulunmaktadır.”⁸³

Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 26.

⁷⁹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 14; Cevizci, “Deizm”, 406.

⁸⁰ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 217.

⁸¹ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 43.

⁸² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 230.

⁸³ Temel Yeşilyurt, “Deizmin Türkiye’deki Etki Boyutu”, *Güncel Dini Meseleler İstisare Toplantısı- IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*, 11-13 EYLÜL 2018 Ankara, ed. Mehmet Nur Akdoğan (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 28.

- “Deizm tabir ve kavramı, meşhur olan tanımıyla ‘[Tanrı’ya] iman eden ama dinlere inanmayan’ bir felsefi mezheptir (...) Ne var ki, bu tanımlar deist felsefenin manalarını tam olarak ifade etmiyor.”⁸⁴
- “Deizm temelde felsefi nitelikteki algıya dayalı bir inanç şekli olduğundan dönemsel olarak felsefi konjoktüre göre değişim geçirip şekillenebilmektedir.”⁸⁵
- Deizmin tarihsel ve güncel denilebilecek, ayrıca kişisel yaklaşımlara ve topluluklara ve de toplumlara göre farklılık içeren tanımları vardır.⁸⁶
- “Bazı deistlerin tam olarak hangi inanç üzerinde bulduklarının belirlenmesinin kolay olma[dığı]”⁸⁷ ifade edilebilir.
- “Fransa’da erken deizmi kaleme alan, “Hıristiyanlığı ve dayandığı esasları tamamen veya kısmen ret noktasında haddini bilen bir şüphe durumundan keskin bir inkârcılığa kadar [deizmin bir] dizi biçim ve derecesinin bulunduğu söyle[yen]”⁸⁸ C. J. Betts, “hali hazırdaki deizmi -Tanrı’nın varlığını kabul eden ama dini ve esaslarını reddeden- Fransa’da hür düşünce hareketinin temsilcileri için kullanılan deist (deistes/deistae) kavramından ayrılması gerektiğine dikkat çeker.”⁸⁹

2. Deizm ve deist kavramlarının tanımlarındaki sorunsallığı çağrıştırmacı beyanlar:

Yukarıda son olarak paylaşmış olduğumuz açıklamada yer alan, Hıristiyanlık özelinde dile getirilmiş olsa da genel olarak dine yönelik tutum olarak da değerlendirilebilecek olan “...haddini bilen bir şüphe durumundan keskin bir inkârcılığa kadar” ifadesi, aslında, deistçe fikirlerin “mutedil”⁹⁰ ve “aşırı”⁹¹ olarak kategorize edilmesini, dolayısıyla deizmin ve deistin gerek epistemik değerlendirmeye konu olması gerekse olgusal varlığı bakımından çeşitliliğini dile getirmektedir ki bazı örneklerini şöyle sıralayabiliriz:

- “Hz. İsa’yı gerçek bir şahsiyet olarak kabul etme[yenler].”⁹²

⁸⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2013), 453-454.

⁸⁵ Cafer Genç, “Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 71.

⁸⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 206; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 217.

⁸⁷ Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 225.

⁸⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 229; Erdem, “Deizm”.

⁸⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 229.

⁹⁰ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 126.

⁹¹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 119.

⁹² Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 44.

- “Mükemmel ilahlilik sıfatı olan bir Tanrı’ya inanan ama İsa Mesih’in ilahlılığını,”⁹³ onun Tanrının oğlu olduğunu [reddeden,]⁹⁴ Onun “Tanrı’nın cisimleşmiş hali [olmadığı,]”⁹⁵ aksine Tanrı tarafından yaratılmış bir “insan [olduğu]”⁹⁶ görüşünde olanlar.
- “İsa Mesih’in peygamber olarak gönderildiğine inanmayı cahillik”⁹⁷ olarak görenler.
- Deist felsefenin içinde, “Tanrı sözü [vahiy] ve peygamberlik diye bir şey yoktur” diyenler.⁹⁸
- “[Tanrı] ile birlikte peygamberlere inanan,”⁹⁹ “İsa’nın Tanrı tarafından gönderildiğini kabul eden”¹⁰⁰, “kendilerini Hıristiyan deist olarak tanıtan[lar.]”¹⁰¹
- “Tanrı’nın evreni yarattığını [ama onu fiziksel kuralları işleyişine terk ettiğini kabul [etmenin yanı sıra,] ahireti reddede[nler.]”¹⁰²
- “Tanrı’ya samimi bağlılığını ifade eden ama cehennemi inkâr edenler.”¹⁰³
- “İnsanlar ahirette cezalandırılma korkusuyla yanlış işler yapmasınlar diye Tanrı’nın bu hayattaki adaletsizlikleri düzeltilmesine imkân vermesi [olarak değerlendirilen,]”¹⁰⁴ doğal dinin üç ana unsurundan biri olarak ruhun ölümsüzlüğünü kabul edenler.¹⁰⁵
- “Ruhun ölümsüzlüğüne inan[ıp], cennete olan inançlarını sıfırlayan[lar.]”¹⁰⁶

⁹³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 229, 233, 243; Erol Çetin, *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 33.

⁹⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 194, 207.

⁹⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 142; Selçuk Kütük, *Deizm* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2019), 70-71.

⁹⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 137.

⁹⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 208.

⁹⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 37, 201, 208; Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 41; Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük, 30; Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 27; Recep Ardoğan, “Âdetullah ve Sünettullah Kavramları Açısından Deizm”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 157.

⁹⁹ Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk*, 453-454; Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 123; Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 4.

¹⁰⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 268.

¹⁰¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 201, 267, 268; Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 17.

¹⁰² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 228.

¹⁰³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 229, 252.

¹⁰⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 218, 234, 260.

¹⁰⁵ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 148; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 218, 234, 260; Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük, 35.

¹⁰⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 222-223.

- “Bilhassa Hıristiyan kimliklerini sıklıkla vurgulama ihtiyacı hissedene,”¹⁰⁷ dolayısıyla “dinin[in] kendisine değil, kurumsal dine (...) yani kiliseye,”¹⁰⁸ ve ruhban sınıfın[a karşı olanlar]”¹⁰⁹ vardır. Bunlardan kimileri için, din “Kilise’nin ruhban sınıfının şahsında temsilini bulan, toplumun inanç ve uygulamalarında tezahür eden din değildi[r.] Adını andıkları Hıristiyanlık da teslis dahil belli başlı dogmalardan arındırılmış, doğal din mesabesine indirilmiş Hıristiyanlık,”¹¹⁰ Hıristiyanlığın ilk ve özgün halidir. Bir anlamda deizmdir; aşkın Tanrı’nın tabiat kanunlarıyla kullar baş başadır; rehberleri ise akıldır. Mucize ve vahiy yoktur.”¹¹¹ Deizmde, vahyin, peygamberliğin imkânına yönelik şüphe, doğrudan ret, en hafifinden gerekliliğini ret vardır.¹¹² En uzlaştıkları konulardan biri gibi görünen budur. Ağırlıklı olarak deistler, vahye yer vermeyen tabii din anlayışını benimser.¹¹³ “Bu anlayışa göre din tabii olan, tabiatın bize verdiği hislerden ibaret olandır. Tabii hisle varlığa bağlanmak, onu duyabilmektir. Böylece tabii his, tabii din olmuş olur. Tabiatın dışında din diye özel bir yol, özel bir müessese olamaz.”¹¹⁴ “Dindar deist,”¹¹⁵ “Hıristiyan deist”¹¹⁶ nitelemesi, daha çok “doğal din”¹¹⁷ ve “doğal dindarlık”¹¹⁸ bağlamında düşünüldüğünde anlaşılır olmaktadır. Çünkü bunlara göre dindarlık (doğal) tabiat ile uyumlu bir hayattır.
- “Genel manada din kavramına itiraz etm[eyen] ama Kilise’nin elinde Hıristiyanlığın hakiki özünü yitirdiğini savunan”¹¹⁹ ve “İncili de eleştirilerin hedefi haline getiren[ler.]”¹²⁰

¹⁰⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 138, 194.

¹⁰⁸ Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 4, 8; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 34, 114, 227, 245.

¹⁰⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 34, 138, 139, 165-166, 219.

¹¹⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 158.

¹¹¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 194.

¹¹² Erdem, “Deizm”; Çetin, *Deizm Eleştirisi*, 38, 50, 51, 81.

¹¹³ Aydın, *Din Felsefesi*, 141; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 245.

¹¹⁴ Yümnü Sezen, “Deizm Masalı”, *Yeniçağ Gazetesi*, (02.09.2017), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/deizm-masali-prof-dr-yumnu-sezen-171743h.htm>; Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 4.

¹¹⁵ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 14.

¹¹⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 267.

¹¹⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012), 322; Ertuğrul, “Deizm”, 115; Bolay, “Deizm”, 49; Bolay, “Pozitivizm”, 216; Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 148; Mehmet Evkuran, “Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”. *Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci- Fadıl Aygan. (İstanbul: Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2014), 2/43; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 268; Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 20.

¹¹⁸ Ertuğrul, “Deizm”, 115; Ahmet Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine* (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 34.

¹¹⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 165-166.

¹²⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 162.

- “İsa bir peygamber olmayıp yalnızca bir ahlâk öğretmeni, örnek bir insandır; İncil ise ahlâka, erdemli bir hayata rehberlik eden bir kaynak kitabıdır”¹²¹ görüşünde olanlar.
- Vahyi inkâr ettiklerinden, başkalarınca, Hıristiyanlığa karşı, hatta düşmanı olarak görülenler.¹²²
- “Geleneksel inançlardan sapan[lar].”¹²³ Günümüzde, dine dair kendisine anlatılanlara ve duyduklarına yönelik sorgulamalarda bulunan, “aklın ve hesap sorabilmenin baskın kişilik karakteri olduğu”¹²⁴ gençlerin bu tutumlarının, kimilerince deistik olarak değerlendirilmesinin bir nedeni de onların geleneksel kabulleri sorguladıkları yönündeki anlayıştır.¹²⁵
- “Ahiret, ölüm sonrası mükâfat ve ceza gibi inanç esaslarına sahip, dolayısıyla dini anlayışa yakın duranlara deist gözüyle bakılmadığı, zaten bu noktaya gelmiş bir deizmin teizmden pek farklı olmayacağı”¹²⁶ görüşünde olanlar.
- İslâm düşünce tarihindeki, kimi düşünürlerin deist olarak görülebilecekleri hatta görülmeleri gerektiği yönünde görüş sahibi olanlar.¹²⁷
- “İslâm âleminde “deizm” diye adlandırabileceğimiz bir cereyan[ın olmadığı,] olsa olsa deizmin bazı görüşlerini andıran fikirlere sahip Müslüman düşünürlerden bahsedilebil[eceği]”¹²⁸ görüşünde olanlar.
- “Vatanı olan İngilterede bile müstakil bir düşünce okulu olamamış[ken],¹²⁹ “bir ekol ve akım olarak İslam Ortaçağı’ndaki muadilinden söz edebilme[nin] zor [olduğu]”¹³⁰ görüşünde olanlar.

Yukarıdaki tespitlerin sayı ve çeşidi artırılabilir. Bu durum, bütün deistlerin aynı kabulleri paylaşmadıklarına¹³¹ dolayısıyla “tek tip bir deizmin olmadığına işaretler”¹³² ve bu, “deizmle ilgili bilinmesi gereken ilk şey[dir].”¹³³ Yukarıdaki veri-

¹²¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 194.

¹²² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 201.

¹²³ Erdem, “Deizm”.

¹²⁴ Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 184.

¹²⁵ Saruhan, Emeti, “Anne ben deist oldum”, *Gerçek Hayat*, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).

¹²⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 142.

¹²⁷ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 107.

¹²⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 144; Çetin, *Deizm Eleştirisi*, 62.

¹²⁹ Cevizci, “Deizm”, 407; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 225, 228.

¹³⁰ Erdem, “Deizm”.

¹³¹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 52; Kardeş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 16.

¹³² Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 4; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 206.

¹³³ Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 3.

lerin yanı sıra, deizmin günümüzdeki modern sürümü göz önünde bulundurulduğunda, deizmin belirsizliği ve “Hıristiyan deist,”¹³⁴ “agnostik deist,”¹³⁵ “örtük deist,”¹³⁶ “modern deist,”¹³⁷ “pasif deist”¹³⁸ gibi, farklı tutumlar üzerinden muhtelif deist tanımlamaları dikkat çekmektedir. Bir din felsefesi terimi olarak nasıl ki agnostisizmi,¹³⁹ hakeza ateizmi tanımlamak kolay değildir.¹⁴⁰ Görüldüğü üzere, deizmi tanımlamak da esasında kolay değildir. İlgili terimler, “neredeysi filozoftan filozofa, hatta teologdan teoloğa değişmektedir.”¹⁴¹ Deizm, “17. Yüzyıl ortalarında İngiltere’de sistematik olarak ortaya çık[mış]”¹⁴² ve sistematik olarak gelişim kaydederek Fransa başta olmak üzere Batı dünyasında etki alanı oluşturmuş¹⁴³ olsa da kendisi bir sistem olabilmiş değildir.”¹⁴⁴ Dolayısıyla “deizm, tarihi süreç içinde belirli kişiler tarafından sistematize edilmiş bir felsefi akım halini alamadığından sınırları tam olarak çizilememiş ve dolayısıyla net olarak tanımlanamamış bir düşünce akımıdır. Deist kategorisinde yer alan pek çok kişi birbirinden oldukça farklı fikirler ileri sürmüşlerdir.”¹⁴⁵ “Sözün özü, deizmin ne olduğu tam olarak henüz aydınlanabilmiş değildir.”¹⁴⁶ “Deizm, üzerinde tüm deistlerin ortak bir düşüncede birleştikleri bir tartışılığa ve iç bütünlüğe sahip değildir.”¹⁴⁷ Aynı düşünmeyen iki deisti gözlemlemek olasıdır.¹⁴⁸ “Çoğu modern deist de ilk deistlerin inandıklarına inanmaz.”¹⁴⁹ “İlk de-

¹³⁴ Erdem, “Deizm”; Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 14; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 211; Kardaş, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 16.

¹³⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 241.

¹³⁶ Kütük, *Deizm*, 8.

¹³⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 245.

¹³⁸ Çetin, *Deizm Eleştirisi*, 57.

¹³⁹ Ahmet Seyrek, *Ateizm, Deizm ve Agnostisizm* (Ankara: Dorlion Yayınları, 2019), 212, 219.

¹⁴⁰ Seyrek, *Ateizm, Deizm ve Agnostisizm*, 60, 61.

¹⁴¹ Seyrek, *Ateizm, Deizm ve Agnostisizm*, 212, 219.

¹⁴² Aydın, *Din Felsefesi*, 140; Ahmet Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, ed. Ramazan Biçer ve Süleyman Akkuş (Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 182-183.

¹⁴³ Aydın, *Din Felsefesi*, 141; AYTEPE (Akt.), “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, 114.

¹⁴⁴ Erdem, “Deizm”.

¹⁴⁵ Kütük, *Deizm*, 19.

¹⁴⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 301.

¹⁴⁷ Kütük, *Deizm*, 70-71.

¹⁴⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 207.

¹⁴⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 207.

istler dini tamamen reddetmemiş, ama onu yeniden tanımlama çabası içinde olmuşlar.¹⁵⁰ Onlar “için deizm, Hıristiyanlığın ilk saf haliydi, doğal dinin kendisiydi. Kimileri için bir doğal felsefeydi.”¹⁵¹ Bugünün deistleri için yeni bir ideolojidir.¹⁵² Denilebilir ki “Din yoktur, Tanrı’ya inanç vardır” kabulü onların mottolarıdır.¹⁵³ Netice olarak ifade etmek gerekirse deizmin anlam içeriğinin, bir konsensüse imkân verecek biçimde açık seçik olmayışı, “Deizm nedir?”, “Deist kime denir?”, “hangi deizm?” sorusu üzerinden ister istemez tartışmaya alan açan¹⁵⁴ sorulara evrilmektedir. Bu noktada, içine doğmuş olduğumuz toplumun içinde yer aldığı kültürel coğrafya sebebiyle bizi alakadar eden, ilki daha çok tarihsel, ikincisi aktüel olmak üzere, ilgili tartışmalardan ikisine örnek olarak yer vermek isteriz:

Bu tartışmalardan ilki, İslâm dünyasında -ister tarihsel ister aktüel olsun deizmin ciddi anlamda, bir varlığa sahip olup olmadığıdır. Bu konuda, aydınlatıcı olacağını düşündüğümüz bir alıntıya yer vermek isteriz: “Y. N. Öztürk, “İslam dünyasında deizm yoktur” hükmünün kelimedenden yola çıkılarak verildiğini, deizmi salt kelime olarak değil, mahiyetçe irdelemek gerektiğini söyler.¹⁵⁵ Özgür düşünceli olmak, aydınlanma mücadelesi vermek,¹⁵⁶ sahte ve riyakâr dindarlıktan uzak durmak,¹⁵⁷ dinci tasalluta, zulme mukavemet etmek¹⁵⁸ vb. nitelikleri mükerrer ifadelerle vurgulayıp deizmi öne çıkaran Y. N. Öztürk, aynı şekilde deistlerin “Tanrı’ya olan imanları” konusunu zikrettikten sonra, hemen her seferinde vahyi “dine inanmayanlar”¹⁵⁹ vurgusundan daha ziyade “dinsel verilere göre yaşamayan”¹⁶⁰ vurgusunu öne çıkarır. Halbuki dinsel verilere göre yaşayıp yaşamamayı anlamlı kılacak olan, ona inanmak ya da inanmamaktır; inandığı halde yaşamayan birisi ile inanmadığından ötürü yaşamayan birisi, dini terminolojide farklı değerlendirilir. Dine ve dinin inanç esaslarına nasıl baktığı konusunda, kişiye yönelik yapılması gereken bir sorgulama atlanarak, Müslümanca yaşamadaki zafiyetinden dolayı bir Müslümanın deist olarak değerlendirilmesi şayet mümkünse yaşantısında, dine bütünüyle kapıyı kapatmış olan bir ateistin deist olduğu neden söylenilmemektedir? Verilecek cevap, deistin Tanrı’ya inanmakta olduğu, lakin ateistin bu inanca sahip olmadığı şeklinde olacaksa -ki başkaca mümkün bir cevap olası görünmüyor-, bu durumda, yaşamıyor

¹⁵⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 86.

¹⁵¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 301.

¹⁵² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 301.

¹⁵³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 245.

¹⁵⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 216.

¹⁵⁵ bkz. Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 107-108.

¹⁵⁶ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 15.

¹⁵⁷ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 29, 31-32, 53.

¹⁵⁸ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 31.

¹⁵⁹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 13.

¹⁶⁰ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 53.

olsa bile, eğer ki bir Müslüman dine, dinin inanç esaslarına inanmakta ise, bunlara inanmayan deistten farklı mütalaa edilmeli değil midir? Hakeza, deist olarak anılmayı bir Müslümanın onaylayıp onaylamayacağı meselesi de göz önünde bulundurulmalı değil midir? Atlanılmaması gereken bir sorgulama konusu da budur. Hiç kimse, “Allah'ın insanlara peygamber, ilahi kitap, din ve şeriat gönderdiğini kabul etti[ği]; Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de Hatemü'l-Enbiya yani bir peygamber ve peygamberlerin sonuncusu olduğunu kabul etti[ği] sürece, deizme ilişkilendirilemez.”¹⁶¹ Bu sebeple özellikle vahiy dinine mensup ve dinin gereklerini yerine getirmesi gerektiğine inanan birisini, dinî yaşantı bakımından sergilediği zafiyetlerinden ya da din istismarına ve din adına zorbalıklara karşı durmak gibi bazı meziyetlerinden hareketle deist olarak görmek problemlili bir bakıştır. Bu, meselenin düğüm noktası niteliğindedir. Ayrıca, dine ve ahirete yönelik inançlarını zikrettiği,¹⁶² buna rağmen deist olduklarını söylediği kimi tarihi şahsiyetlere¹⁶³ göndermede bulunan Y. N. Öztürk'ün, “kendine özgü bir deizm”¹⁶⁴ diye açıklama yapma gereğini duyması dikkat çekicidir. Deizmin “kendine özgü” bir inanış/düşünüş olduğunu¹⁶⁵ söylemekten farklıdır bu. Deizme, Tanrı'yı, akli ve akıl kaynaklı ahlakı kabul eden, bunların dışında bir başka kutsal kabul etmeyen felsefi/dini görüş¹⁶⁶ anlamı yüklendikten sonra, peygambere inanan ve bir dine mensup bulunan, dahası dindar olan bir deistten söz etmek, “kendine özgü” ifadesiyle aşılamayacak bir çelişkidir.”¹⁶⁷

Sözünü etmiş olduğumuz tartışmalardan ikincisine örnek, 2017'lerde, “Son dönemlerde” vurgusuyla toplumumuzda, özellikle mütedeyyin ailelere mensup gençlerin Tanrı tasavvuru ve din algısı noktasında farklı söylem ve tutum sahibi oldukları ve bunun tezahürünün çoğunlukla felsefi terminolojide “deizm” olarak ifade edilen bir eksende yaygınlık kazandığı yönünde bir gündemin oluşturulmuş olmasıydı. Spesifik olarak bu yazımızda konu olarak öne çıkararak dikkat çekmeye çalıştığımız, deizme farklı hatta yanlış anlamlar yüklendiği yönündeki meseleyi vurgulayan şu alıntıyı, yeri gelmişken paylaşmak isabetli olacaktır:

Müslüman gençler arasında deizmin yayıldığı görüşü, “üzerinde durulması ve irdelenmesi gereken bir iddiadır. Böyle bir iddianın dayanağı ve gerçeklik payı nedir? ‘Yaygınlık’ kesp eden şey söze konu edilen vakıa mı? Yoksa vakıanın söze

¹⁶¹ Ardoğan, “Âdetullah ve Sünnettullah Kavramları Açısından Deizm”, 170.

¹⁶² bkz. Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 15; Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, 225, 227.

¹⁶³ bkz. Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 119.

¹⁶⁴ bkz. Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 119.

¹⁶⁵ Kütük, *Deizm*, 213-214.

¹⁶⁶ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 10.

¹⁶⁷ Hasan Peker, “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımlı Üzerine”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (Haziran 2018), 11-12.

konu edilmesi midir? Ayrıca vakıya dair söylemlerin öne çıkardıkları deizm kavramı ile hep aynı şey mi ifade edilmektedir? Yani deizmin yayılım gösterdiği noktada neredeyse söz birliği edenler, bu kavramın çerçevesi ve içerikleri noktasında da söz birliği içerisinde midirler? (...) İster kendileri deist olduklarını söylesin ister deist oldukları başkalarınınca söylensin, sözü edilen gençlerin bir kısmının deizmin tam olarak neye karşılık geldiğini bile bilmedikleri yönündeki saptamalar, yayılıyor denilen deizmin gerçekte ne olduğunu, bir yayılımın bulunup bulunmadığını ve yayılan bir şey var ise bunun deizm olup olmadığını sorgulama ihtiyacı duyurmaktadır. Doğrusu biz, mütedeyyin aileye mensup olanları başta olmak üzere, toplumumuzdaki gençler arasında deizmin ciddi boyutta yayıldığı yönündeki görüşleri paylaşmadığımızı açıkça ifade ediyoruz.”¹⁶⁸

Bizatihi deizm konusunda araştırmalar yaparak müstakil çalışmalara imza atmış ve çalışmalarında, deizmin anlamca içeriğindeki çeşitliliği, karmaşayı ve belirsizliği bizzat dile getiren kimi müelliflerin, ilgili eserlerinde yer alan, deizme ve deiste dair tutarsızlık ve çelişki içeren kendi açıklamaları, işaret etmiş oldukları belirsizlik ve kafa karışıklığının gerçekliğini ortaya koyan ve bu konuda kendilerini doğrulayan en yakın örnekler olarak değerlendirmeye alınabilir. Bunlardan bir kaçına, en başta, ülkemizde gençler arasında deizmin yayılıp yayılmadığı yönünde yukarıda zikrettiğimiz konuyla ilgili olanına yer vererek meselenin problematiğine dikkat çekmeye dönük gayretimizin neticesi olan bu çalışmamızı tamamına erdirebiliriz.

3. Deizm ve deist kavramlarının tanımlarındaki sorunsallığı teyit eden beyanlar:

Deizme dair okuma yaparken karşılaştığımız ve böyle bir çalışmayı yapabileceğimizin ilhamını almış olduğumuz deizm ve deiste dair, tanımlamadaki sorunsallıkla korelatı bulunduğunu düşündürecek olan mütenakız görüşleri, kısa açıklamalarımız eşliğinde ayrı ayrı örnekler olarak sunacağız. Evvela, farklı yazarların birbiriyle çeliştiğini düşündüğümüz görüşleri konusunda vereceğimiz bir örnek, ardı sıra, farklı yazarların kendilerine ait çelişen görüşlerinden sıralayarak sunacağımız örnekler, sözü edilen kavramlara yönelik dikkat çekmeye çalıştığımız sorunsallığın mevcudiyeti konusundaki görüşümüzün teyidi olarak değerlendirilebilirler:

- Batı Hıristiyanlık coğrafyasına atıf yapılarak¹⁶⁹ deistik Tanrı fikrinin “Kendi içerisinde tutarlı bir düşünce gibi görül[düğü.]”¹⁷⁰ hatta “dönemin ağır

¹⁶⁸ Peker, “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”, 14, 26.

¹⁶⁹ Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 177.

¹⁷⁰ Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 177.

şartlarına göre”¹⁷¹ kaydı düşülerek, yine kendi içerisinde “oldukça tutarlı gözük[tüğü]¹⁷² görüşü ile deistik Tanrı telakkisine dair yer vermiş olduğu bir argümana istinaden, Tanrı’ya yönelik söz konusu fikrin kendi içinde “çelişkili”¹⁷³ olduğu açıklaması iki ayrı eserde, iki ayrı yazara ait ‘deistik Tanrı görüşü’ konusundaki çatışan iki değerlendirme örneği olarak görülmektedir.

Deistik Tanrı tasavvuru içerikli, örneğini vermiş olduğumuz, iki ayrı kişinin değerlendirmeleri arasındaki tenakuzdan daha da önemlisi, bir yazarın, kendine ait aynı eserde, kendi kendisiyle tenakuz arz eden görüşleri dile getirmiş olmasıdır. Şöyle ki:

- Deizm ile ilgili Batı eksenli(/içerikli) satırlardan sonra, “Bize dönecek olursak” diye sözü toplumumuza getirdikten sonra yazar şunu söyler: “Deizm bir gerçekliktir, tarihte vardı ve şimdi de var. Fakat deist olanların sayısının giderek arttığı söylemi kasıtlı, bilinçli bir algı operasyonunun bir parçasıdır ve dolayısıyla bir mittir.”¹⁷⁴ Aynı yazar, yine aynı eserinde şunları da söyler: “Bugün kendilerini deist olarak tanımlayan ve fakat deizmi bir inanç biçimi veya yaşam tarzı olarak benimseme gerekçelerini ifade etmede zorluk çeken gençlerin sayılarının her geçen gün giderek artması istesek de istemesek de “Müslümanlığımızla yüzleşme” vaktinin geldiğini açıkça yüzümüze vurmaktadır.”¹⁷⁵ Yazarın, devamında gelen şu ifadesi de yukarıda kaydetmiş olduğumuz görüşüyle apaçık bir şekilde çelişmektedir: “Deizmin yayılmasını tek bir sebebe indirgemek mümkün değildir.”¹⁷⁶
- Yukarıdaki örnek ifadelerin kendisine ait olduğu aynı yazar, deizme dair kitabının bir yerinde, deizmin “günümüz modern sürümü tarihsel deizmin basit bir kopyasıdır”¹⁷⁷ der. Ancak aynı kitapta, yazarın bir başka ifadesi şöyledir: “Modern deist ilk deistlerin inandıklarına inanmaz.”¹⁷⁸ Şu açıklama da yine aynı yazarın, aynı eserinde yer almaktadır: “Günümüz deizmi 17 ve 18’nci asır deizminden farklıdır.”¹⁷⁹ Bilindiği üzere deizm, 17. Yüzyıl ortalarında İngiliz

¹⁷¹ Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 178.

¹⁷² Okumuş, “Yetersiz Bakiye: ...”, 178.

¹⁷³ Kütük, *Deizm*, 264-265.

¹⁷⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 65.

¹⁷⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 75.

¹⁷⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 75.

¹⁷⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 158.

¹⁷⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 207.

¹⁷⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 243, 244.

tere’de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla burada sözü edilenin yine “tarihsel deizm” olduğunun altını biz çizmiş olalım. Dolayısıyla yargılardan biri, aynı olan diğer iki yargıyla tenakuz arz etmektedir.

- Şu satırlar bir başka yazara aittir: “Zavallı deistler! Keşke Kur’an’ı tanımış olsalardı! Zira Kur’an’ı “tanıma fırsatını bulanlar, deizmi terk etmekteler.”¹⁸⁰ “Deizme mecbur bırakan bilgisizlikten arınmış,”¹⁸¹ “dini kaynağından ve hakkıyla tanıyan birisi neden deizme kaysın[kı]?”¹⁸² Ne tuhaftır ki Ebu Hanîfe (öl. 767)’ye yönelik dile getirilen şu açıklamalar, aynı eserde, yine aynı yazara aittir: “İmamı Âzam Kur’an verilerini işleterek bir yandan akla merkezî bir rol veriyor, bir yandan da amel ve ibadetleri İmanın bir parçası saymayarak din sınıfı tasallutunu insanlığın ensesinden kaldırıyor. Ve böylece deizme kapı aralamış oluyor.”¹⁸³ “İmamı Âzam’a nispet edilebilecek bir deizmde, genel çerçeveden farklı olarak, Peygamber’e iman da mevcuttur. Yani İmamı Âzam’a nispet edilebilecek deizm, kendine özgü bir deizmdir.”¹⁸⁴ “İmamı Âzam Savunması” ve “İmamı Âzam Ebu Hanîfe” adlı telif eserleri olan, dolayısıyla İmamı Âzam’ın Kur’an’ı en iyi bilenlerden olduğunu, en iyi bilenlerden biri olması gereken yazarın, ona böyle bir ithamda bulunabilmiş olması, çelişki üstüne çelişkidir. Mazur görülemez bu itham, daha önce işaret etmiş olduğumuz, deizm konulu ve yanlış sonuçlu analogik bir çıkarımın örneğini oluşturmaktadır.¹⁸⁵ Burada yanlış, sadece analogide değil, öncesinde yer vermiş olduğumuz diğer yazara ait alıntılarda da gözlemlediğimiz gibi, yazarın kendisine ait çelişkili açıklamalarda da yanlışın varlığı söz konusudur. Yargıların “çelişikliği konusu doğru bilgiyi elde etmek için son derece önemlidir.”¹⁸⁶ Her ne kadar çelişkinin yanlışlığın belirtisi olmadığı¹⁸⁷ savını ileri süren olmuşsa da “kendi kendisiyle çelişkili olmak yanlış olmak için mantıksal açıdan yeterli bir koşuldur”¹⁸⁸ hükmü daha makul görünüyor. Yukarıda yer verdiğimiz örneklerde görüleceği üzere, birbirine karşı olan bir tasdik bir de inkâr durumu söz konusudur. “Tasdikin ve inkârın bu karşı oluşları çelişme olarak adlandırılır.”¹⁸⁹

¹⁸⁰ Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk*, 449-450.

¹⁸¹ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 108.

¹⁸² Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 108.

¹⁸³ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 115.

¹⁸⁴ Öztürk, *Tanrı, Akıl ve ...*, 118.

¹⁸⁵ Hasan Peker, “İkraha Yol Açan Dindarlık Üzerinden Deizmin Haklılandırılması Problemi ve Bu Bağlamda Kur’ân’a Yönelik Bir İddianın Eleştirisi”, *İslam ve Yorum*, ed. Fikret Karaman. (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020), 3/206-208.

¹⁸⁶ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 189.

¹⁸⁷ Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi* (İstanbul: BDS Yayınları, 1992), 15.

¹⁸⁸ Stephen Priest, *Zihin Üzerine Teoriler*, çev. Ayhan Dereko (Ankara: Litera Yayıncılık, 2018), 309.

¹⁸⁹ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 189.

“Bu karşı olma bütün olarak alınan, bütüncül bir konuyu ifade eden bir tasdikin, bütün olarak alınmamış olan aynı konuyu ifade eden bir inkâra karşı olmasıdır.”¹⁹⁰ Bütün mesele, deizmin bütüncül olarak ele alınmayı mümkün kılan bir içerikle ve netlikle idrake ve uzlaşmaya konu olmayışıdır. Düşülen çelişkiye kaynaklık eden tek neden olmasa bile, önemli bir neden, belki de en önemli neden budur.

“Deizmin ne olduğunu onu tartışan kitap ve makalelerden anlamaya kalkışsanız kafanız allak bullak olur”¹⁹¹ diyen S. H. Gring, pek haksız görünmüyor. Gözlemlendiği üzere, herhangi bir kimsenin değil, deizm konusuna spesifik olarak eğilen, deizme dair yazıp söyleyenlerin şu yer vermiş olduğumuz ifadelerinde bile net olmayan bir durum, kendini açık eden bir belirsizlik, hatta karışıklık söz konusudur. Yukarıda paylaşmış olduğumuz çelişki içeren alıntılar, bu tespiti teyit etmeye kâfidir. Bu durum, “deizmi tanımlama güçlüğü[ne]”¹⁹² yol açan, kişi,¹⁹³ ülke,¹⁹⁴ toplum ve kültür¹⁹⁵ kaynaklı deizm anlayışlarındaki farklılıklar¹⁹⁶ ve deistlerin kendi aralarındaki ayrışmaları¹⁹⁷ dikkatimize sunar. Deist olduğuna dair, kişinin kendisi hakkındaki tanımlaması¹⁹⁸ ve kendisine yönelik başkalarınca yapılmış olan tanımlama farklılıkları¹⁹⁹ da bunda önemli rol sahibidir. Şöyle ki: Deist olduğunu net bir şekilde ifade edebilmiş ve tutumunu net bir şekilde ortaya koymuş olanlara mukabil,²⁰⁰ muhtelif nedenlerden dolayı kendisini net bir şekilde deist olarak tanımlamış olmayanların,²⁰¹ hakeza farklı zaman ve şartlarda farklı açıklamalarda bulunanların²⁰² varlığı söz konusudur.

Sözün özü, deizmin mahiyeti ve kimin deist olduğu hususunda, kafalar karışıktır.²⁰³ Tek tip bir deizm tanımı olmadığından olacak ki “deizmler”²⁰⁴ diye çoğul

¹⁹⁰ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 189.

¹⁹¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 85.

¹⁹² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 216, 230.

¹⁹³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 19, 70, 71, 138, 139, 207, 213, 242, 247-248.

¹⁹⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 206, 212, 221, 230, 233.

¹⁹⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 206.

¹⁹⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 137, 165-166, 194, 201, 206, 227, 229, 241, 244, 262, 268; Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk*, 453-454.

¹⁹⁷ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 201, 206, 237.

¹⁹⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 201, 228, 242, 262, 267, 268.

¹⁹⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 110, 195, 211, 214, 216, 220, 228, 229, 236, 237, 251.

²⁰⁰ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 114, 162, 207, 209, 211, 244, 267, 268.

²⁰¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 174, 211; 244.

²⁰² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 149-150, 235, 244.

²⁰³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 244.

²⁰⁴ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 244.

ifade kullanılmaktadır. Hakeza “deistler”²⁰⁵ diye çoğul ifade kullanılmasını da tüm deistlerin ortak bir düşüncede birleşmiş olmadıklarına yormak, “deizimler” ifadesindeki kadar olmasa da yine bir yönüyle mümkündür. En azından bu yönde bir kullanım da olasıdır. Bu da demek oluyor ki: “Tek tip deizm ve tek tip deist yoktur.”²⁰⁶ Ancak her iki terimin herkesçe, bu farkındalıkla kullanılmakta olmadığı ve bunun, neticede, ciddi yanlışlara yol açtığı da bir vakiadır.

Sonuç

Tanımlama kaynaklı bir sorun, hem olay/olgu ve şeyleri, aynı zamanda onları ifade eden kavramları anlamlandırmada hem de iletişimde; kendimizi muhataplarımıza anlatmada ve onları anlamada sorunlara yol açacağından, bu duruma düşmemek adına, tanımın var olan ve gözetilmesi gereken kurallarına riayet etmek, en azından bunun ayırında olmak ve önemsemek ehemmiyet arz etmektedir. Günlük hayatta, bu kabilden problemlerin örneklerinden biri olarak, felsefe ve ilahiyat alanında çalışmalara konu teşkil eden deizm olgusu ve kavramını görüyoruz. Gerek kişinin kendini deist olarak tanımlamasında gerekse başkalarının, o vasıfla anılmasında kastedilen anlamın hep aynı olmadığı, farklılıklar hem de küçümsenemeyecek ciddi farklılıklar taşıdığı, özellikle dine bakışta; dinin varlığını ya da gerekliliğini ret gibi, adeta konsensüse yol verecekmiş gibi öne çık(arıl)an kimi görüş ve tutumlara rağmen, yine de çoklukla muhtelif tutumların varlık göstermiş olduğu ifade edilebilir. Deizmin tarihsel serüveni, dün de bugün de vaki olan durumun bu olduğunu göstermektedir.

İlkçağa kadar geri götürülebilecek kimi fikri yansımaları olmakla beraber, Batı’da ve bundan birkaç asır öncesinde baş vermiş, itikadî ve fikrî bir tutum olarak sair kültürlerle sirayet etmiş ve günümüze kadar gelmiş olan deizmin bir telakki, bir inanış olarak kabul görüp görmemesi noktasında, özellikle dinin de etkisinin olduğu, belki de belirleyicisi olduğu kültürel yapıdaki farklılıklar oldukça etkili olmuştur. Bugün Batı’da durumun ne olduğunu bir kenara bırakıp kendi toplumumuza baktığımızda, bu çalışmamızın konusu olmadığından üzerinde durmayacağımız ama sağlam gerekçelerinin ortaya konulmasını mümkün gördüğümüz, büyük çapta bir ilgisizliğe karşın, çok küçük çapta bir ilgiye konu olduğu söylenebilir. Bu çalışmamızda, farklı bir boyutta da olsa bu ilgiye örneklik teşkil eden akademik yönelimin yazılı ve sözlü tezahürlerine kavramsal bir karmaşanın gölgesinin düştüğüne, bunun gözlemlenebildiğine dikkat çekmeyi amaçladık. İlgili çalışmalara imza atanların, deizmin genel geçer net bir tanımının olmadığı yönündeki beyanlarına, bunu teyit eden

²⁰⁵ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 70-71, 244.

²⁰⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 244.

muhtelif açıklamalardan alıntılara, farklı yazarların birbiriyle ve özellikle aynı yazarın, aynı eserinde deizme ve deiste dair tenakuz arz eden görüşlerine, meselenin ciddiyetini ortaya koyacak yeterlilikte yer verdik. Deizm nedir? Deist kime denir? Deistik tutumlar nelerdir? Deistik tutumlar farklı deizmler olduğunu söylemeye yol verir mi? Deizme, kim, nereden bakmaktadır? Kendisine ya da başkasına deist tanımlamasında bulunan herhangi biri, kastının mahiyetçe farkında mıdır? Olası doğruyu mümkün olarak içerse de çoğunlukla yanlış sonuç veren analogiler, deizmi anlamada ve deisti tanımada ne kadar aydınlatıcı olabilir? Gerek tarihteki ve farklı toplumlardaki tezahürü gerekse bugün, yine aynı ya da farklı toplumlardaki tezahürü arasında ne gibi paralellikler ya da ne gibi farklılıklar söz konusudur? Deizm üzerinde yazılıp çizilenler, deizme dair bütün içeriğiyle apaçık bir kavrayışa kapıyı aralamakta mıdır? Bu soruları çoğaltmak mümkündür. Çünkü, bu minvalde soruları çoğaltmanın kapısını açık tutan bir durum söz konusudur.

Kaynakça

- Ardoğan, Recep. “Âdetullah ve Sünnettullah Kavramları Açısından Deizm”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 157- 172. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Ardoğan, Recep. “Deizm”. -*Buhrandan Burhana- Günümüz Kelam Problemleri*. ed. Recep Ardoğan. 80-85. İstanbul: İstanbul Matbaası. 1. Basım, 2017.
- Arslan, Ahmet. *İslâm Felsefesi Üzerine*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1990.
- Aytepe, Mahsum. “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3/1, (Bahar 2017), 113-136.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Bingöl, Abdülkuddûs. *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi (Aristoteles, İbn Sînâ ve Port-Royal Mantıkçıları ile sınırlandırılmış olarak)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Black, Duncan et al. *Collins Compact English in Colour Dictionary*. New Delhi: Collins Publication, Eight Edition, 2009.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 5. Basım, 1990.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 6. Basım, 2013.
- Ceylan, Ahmet, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*. ed. Ramazan Biçer ve Süleyman

- Akkuş, 181-203. Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Coşkun, İbrahim. “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 41-70. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2016.
- Çetin, Erol. *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Çıkar, Mehmet Şirin. “Arap Dilbilim Çalışmalarında “Had/Tanım” Terimi ve Er-Rummânî’nin “El-Hudud” Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Dergisi*, 5/2, 53-69.
- Çüçen, A. Kadir. *Klâsik Mantık*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 7. Basım, 2016.
- Davies, Brian. *Din Felsefesine Giriş*. çev. Fatih Taştan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.
- Dorman, Emre. “Tarihsel ve Teolojik Açısından Deizm ve Eleştirisi”, *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. 217-242. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 3-13. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Emeti, Saruhan. “Anne ben deist oldum”, *Gerçek Hayat*, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum>. (Erişim: 21.05.2018).
- Erdem, Hüsameddin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdem, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*. Konya: Hü-Er Yayınları, 4. Basım, 2010.
- Eren, Hasan vd., *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, Yeni Baskı, 1988.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Lûgatçe-i Felsefe [Felsefe Terimleri Sözlüğü]*. ed. Recep Alpyağılı. Konya: Çizgi Kitabevi, Konya, 2015.
- Evkuran, Mehmet. “Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”. *Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arîlik Sempozyumu Bildirileri Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. ed. Cemaleddin Erdemci- Fadil Aygan. 2/35-48. İstanbul: 2014.
- Fox, Chris et al. *Longman Dictionary of Contemporary English*. New Delhi: Longman Publication, New Edition, 2004.
- Genç, Cafer. “Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Editör: Vecihi Sönmez vd. 71-92. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Glock, Charles Y. “Dindarlığın Boyutları Üzerine”. çev. M. Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. ed. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012.
- Gündoğar, Hamdi. “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

- Gündüz, Şinasi. “Giriş”. *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 17-33. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- İşbilî, Ebi'l-Hasan Ali b. Mümin b. Muhammed b. Ali b. Usfûrî el-, *Şerhu Cumeli'z-Zeccacî*. 3 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dârû'l-Kutûbi'l-İlmiyye, 1998/1419.
- Kardaş, Meryem, “Deizm İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. 15-27. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kütük, Selçuk. *Deizm*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- MacIntyre, Alasdair. *Ethik'in Kısa Tarihi -Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla-*. çev. Hakkı Hünler-Solmaz Zelyut Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Okumuş, Namık Kemal. “Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 157- 172. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 11. Basım, 2011.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlâktan Başka Kutsal Tanımayan Dini İnanç Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Peker, Hasan. “İkraha Yol Açan Dindarlık Üzerinden Deizmin Haklılandırılması Problemi ve Bu Bağlamda Kur'ân'a Yönelik Bir İddianın Eleştirisi”. *İslam ve Yorum*, ed. Fikret Karaman. 3/191-220. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2020.
- Peker, Hasan. “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (Haziran 2018/1), 13-42
- Priest, Stephen. *Zihin Üzerine Teoriler*, çev. Ayhan Dereko. Ankara: Litera Yayıncılık, 2018.
- Seyrek, Ahmet. *Ateizm, Deizm ve Agnostisizm*. Ankara: Dorlion Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi*. İstanbul: BDS Yayınları, 1992.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları. 4. Basım, 1991.
- Yeşilyurt, Temel. “Deizmin Türkiye’deki Etki Boyutu”. *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*, 11-13 EYLÜL 2018 Ankara. ed. Mehmet Nur Yaman. 25-37. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Yıldırım, Ali. *Din Dilinin Ahlâkî Yorumu*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Basım, 2015.